

I. Правова доктрина України крізь призму європейських цінностей

DOI: 10.33498/Юш-2022-01-023

Петро Рабінович

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
(Львів, Україна)
rmpetro2009@gmail.com

УДК 341.231.14

НА ШЛЯХУ ДО ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

АНОТАЦІЯ. У статті стисло викладені деякі результати дослідницької діяльності у сфері загальної теорії прав людини, досягнуті протягом останніх 30-ти років науковцями юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а також Львівською лабораторією прав людини і громадянина Національної академії правових наук України. Ці результати можуть послугувати фундаментом сучасної вітчизняної доктрини основоположних прав людини.

Метою статті є обґрунтування евристичності потребового методологічного підходу до загальнотеоретичного дослідження ключових аспектів праволюднинної проблематики.

До основних результатів згаданих львівських досліджень належить, насамперед, дефініція загального поняття прав людини, згідно з якою вони являють собою певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку у конкретно історичних умовах, обумовлюються (за їхнім змістом та обсягом) досягнутим рівнем розвитку відповідного суспільства та забезпечуються обов'язками інших суб'єктів.

Згадані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод терміно-поняття “зміст” і “обсяг” можуть інтерпретуватись як якісні (змістові) та кількісні характеристики таких прав.

Міжнародними стандартами прав людини підставно вважати *закріплені у міжнародних актах чи документах, текстуально уніфіковані та функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг таких прав, зумовлювані досягнутим рівнем розвитку суспільства, а також встановлюють обов'язки держав щодо їхнього забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їхнє порушення негативні наслідки юридичного або політичного характеру.*

Вихідними, абсолютними стандартами є, по-перше, повага до гідності людини, а по-друге, заборона нелюдського поводження з людиною. У зв'язку з цим пропо-

© Петро Рабінович, 2022

Петро Рабінович

нується авторська дефініція поняття гідності людини, а також поняття людинісного (людяного) поводження.

Ключові слова: поняття прав людини; потребний дослідницький підхід; зміст і обсяг прав людини; міжнародні стандарти прав людини; межі здійснення прав людини; підстави правообмежень.

Метою дослідження є обґрунтування евристичності потребного методологічного підходу до загальнотеоретичного дослідження ключових аспектів праволюднинної проблематики.

З огляду на вже усталену традицію журналу “Право України” оприлюднювати на його сторінках основні положення різноманітних правничих доктрин видавалось би доречним, аби автори у кожному випадку викладали своє розуміння загального поняття такої доктрини. Адже останнє, як відомо, тлумачиться не завжди однозначно.

Тож перш ніж викладати основні ідеї доктрини, зазначеної у назві пропонованої статті, зауважу, що, на мою думку, науковою доктриною підставно вважати *систему теоретичних суджень, спрямованих на їх використання у подальшій науковій, практичній чи навчальній діяльності.*

Є загальновідомим, що стосовно проблеми прав людини у суспільствознавстві (включаючи й юридичну науку) протягом ХХ–ХХІ ст. сформувалася неабияка кількість різноманітних доктрин. Не стала винятком й українська теоретична юриспруденція. Одним із проявів цього невідповідного процесу стало те, що протягом останніх декількох років практично в усіх вітчизняних навчальних джерелах із загальної теорії права містяться спеціальні розділи, присвячені праволюднинній проблематиці. (Початок цьому процесу було покладено, дозволю собі нагадати, ще у 1992 р. публікацією київським видавництвом “ВПОЛ” мого посібника “Права людини та їх юридичне забезпечення. Основи загальної теорії права і держави”.)

Виходячи з позицій загального наукознавства, слід відзначити, що коли йдеться про формування саме доктрини стосовно певного соціального явища, то першим кроком зазвичай має стати змістовна наукова інтерпретація вихідного, базового поняття про нього. У нашому ж випадку йдеться про гранично загальне поняття прав людини, адже саме таке поняття покликане послугувати вихідною концептуально-методологічною засадою, позицією у дослідженні тих явищ, які кваліфікуватимуться як (у статусі) такі права. Тільки спираючись на таке поняття, стає важливим, перш за все, вирізнити права людини з-поміж інших антропо-соціальних феноменів досліджувати такі права як відносно самостійне, якісно специфічне явище.

Ясна річ, розуміння зазначеного поняття в історії політичної і правової думки ніколи не було, не є і, мабуть, і, радше за все, не буде уніфікованим, оскільки воно здійснюється зазвичай на основі різних методоло-

гічних підходів. Але залишається беззаперечним відоме твердження про те, що у будь-якій науці вирішенню більш-менш конкретних, часткових завдань, питань має передувати розв'язання найбільш загальних проблем у відповідній сфері. Отож, і у згаданих підручниках і посібниках із теорії права подані нетотожні дефініції термінопоняття “права людини” (зокрема у працях О. Скакун¹, М. Козюбра², О. Петришина³, Н. Крестовської та Л. Матвєєвої⁴).

Поняття і сутність основоположних (буттєвих) прав людини

Такі права – за їх сутністю та призначенням – є, власне, *буттєвими*, тому що вони забезпечують саме існування людини як біосоціальної істоти. Інакше кажучи, без реалізації, використання, здійснення таких правоживання і життєдіяльність людини у суспільстві взагалі неможливі. У цьому й вбачається обґрунтування запропонованого терміна – “*буттєві*” для позначення відповідної частини людських прав та її вирізнення з-поміж усього комплексу людських прав. (Утім, буттєві права і свободи нерідко позначаються ще й такими термінами, як: “фундаментальні”, “основоположні”, “засадничі”, “природні”, тому всі такі назви можуть вважатися, так чи інакше, синонімами.)

При цьому видається принципово важливим констатувати, що будь-яка життєдіяльність людини завжди є, по суті, нічим іншим, як процесом задоволення її численних різноманітних потреб.

Отож можна визначити, що буттєві права і свободи – *це певні можливості людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства й забезпечені обов'язками інших суб'єктів.*

Тож наведемо основні властивості цього явища.

По-перше, йдеться про певні можливості людини діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків – з метою забезпечення собі належного існування і розвитку, а також задоволення тих потреб, які у неї сформувались у відповідному суспільстві. Причому під правами буттєвими слід розуміти саме такі можливості, без яких людина не може нормально існувати. Що означає “нормально”? Відповідь на це запитання якраз і зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Варто наголосити, що саме ці потреби як результат історично-природного та соціального розвитку людства не є незмінними.

¹ Ольга Скакун, *Теорія права і держави: підручник* (4-те вид, Правова єдність 2014) 68.

² Микола Козюбра (ред), *Загальна теорія права: підручник* (Ваіте 2015) 46–61.

³ Олександр Петришин та інші (ред), *Загальна теорія права: підручник* (Право 2020) 456.

⁴ Н. Крестовська, Л. Матвєєва, *Теорія держави і права: підручник. Практикум. Тести* (Юрінком Інтер 2020) 199.

По-друге, зміст і обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, передусім від рівня його економічного розвитку. І в цьому сенсі буттєві права людини – явище соціальне: вони породжуються переважно самим суспільством, ґрунтуючись при цьому на біологічних властивостях людини, на її антропогенних задатках. Навіть якщо йдеться про можливість задоволення суто біологічних потреб, то у людини їхній реальний зміст, обсяг, форми і засоби задоволення є конкретно-історичними, вони теж здебільшого зумовлюються рівнем розвитку суспільства.

По-третє, ці можливості за їхніми основними, “стартовими” показниками, за їхніми початковими “дозами” мають бути рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (від слів “правильний”, “справедливий”, “праведний”, “виправданий”, “правомірний” тощо).

Тому, по-четверте, вони ніким не можуть бути відібрані, відчужені, відокремлені від людини, а також не можуть вважатись “дарунком” із боку держави чи будь-якої іншої організації або особи.

І нарешті, по-п’яте, щоб охарактеризовані людські можливості були не просто декларативними, обіцяними, а справді реальними, здійсненими, слід неодмінно покласти на якихось інших суб’єктів обов’язок сприяти їхній реалізації або, принаймні, не перешкоджати їх використанню. У протилежному ж випадку такі можливості людини можуть виявитись фіктивними, нереалістичними, нічим і ніким не гарантованими. Інакше кажучи, взаємозалежність буттєвих прав і свобод людини та відповідних їм обов’язків інших учасників суспільного життя є об’єктивною соціально-природною закономірністю, необхідністю. Викладена інтерпретація буттєвих прав і свобод людини ґрунтується на “природному” праворозумінні як одному з різновидів неопозитивістського, ненормативістського праворозуміння, про який ішлося у Вступній частині курсу.

У різних документах, юридичних актах (зокрема, міжнародно-правових і в національному законодавстві), у науковій та публіцистичній літературі часто вживається вираз “права і свободи людини”. Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й дотепер однозначно не з’ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни “права” і “свободи” нерідко використовуються як синоніми. Якщо ж зміст поняття прав людини розкривати через філософську категорію “можливості”, то така його інтерпретація охоплюватиме, напевно, також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей можна зустріти, так чи інакше, у працях різних юристів, інших суспільствознавців. Що ж до інших інтерпретацій у сучасній науковій літературі розглядуваного

поняття, то вони найчастіше здійснюються, виходячи з таких методологічних підходів:

1) біологічний (права людини – це виникаючі вже внаслідок самого собою факту її народження певні фізичні потреби (та відповідні їм інтереси));

2) етичний (права людини – це частина, різновид моралі або спосіб, форма її вираження);

3) легістський (права людини – це можливості її поведінки, встановлені законами держави або іншими формально-обов'язковими приписами державних органів (зокрема, судових));

4) психологічний (права людини – це її установки, домагання, “претензії” щодо надання їй певних благ, звернені до держави або до інших суб'єктів соціуму);

5) аксіологічний (права людини – це блага, цінності (матеріальні, духовні, соціальні), необхідні для задоволення наявних – у певних конкретно-історичних умовах – потреб її існування і функціонування);

6) соціальний (права людини – це соціально зумовлені й соціально врегульовані, так чи інакше, можливості (“свободи”) її поведінки. Різновидом такого підходу є вибудований на історико-матеріалістичних засадах підхід – потребовий);

7) релігійний (права людини надані позаземним, нематеріальним творцем, наприклад Богом);

8) космологічний (права людини є наслідком дії Законів Всесвіту, Світового порядку, Світової гармонії).

Усі зазначені вище підходи відображають, так чи інакше, можливі сторони, грані буттєвих прав і свобод, проте тільки категорія можливості дає змогу найбільш адекватно відобразити сутнісну природу таких прав людини.

З огляду на те, що зараз було вжито вираз “сутнісна природа” (явища), видається доречним пояснити, як саме слід розуміти сутність будь-яких соціальних явищ, у чому вона полягає. Отож зауважимо, що соціальна сутність явищ – це їхня здатність слугувати засобом задоволення потреб суб'єктів суспільства.

Отже, для того щоб розкрити сутність соціального явища, необхідно встановити: а) потреби яких суб'єктів (тобто чиї потреби) задовольняє досліджуваний феномен: чи потреби окремих індивідів, чи їхніх спільнот, об'єднань чи суспільства загалом, та б) які ж саме види їхніх потреб він задовольняє.

Відображена у наведеній вище дефініції загального поняття буттєвих прав людини інтерпретація цього явища якраз і ґрунтується, власне, на соціально-потребовому підході. Адже існування і розвиток кожної людини відбуваються зазвичай лише у процесі задоволення її різноманіт-

них потреб, а цей процес, зрозуміло, опосередковується здебільшого такими засобами, які є природно-історичними наслідками діяльності інших суб'єктів, тобто результатами минулого й сучасного суспільного виробництва (як матеріального, так і духовного). Причому відбувається цей процес лише завдяки відносинам, стосункам, зв'язкам цієї людини з іншими людьми та їхніми угрупованнями – соціально зобов'язаними суб'єктами соціуму.

Тому викладене розуміння буттєвих людських прав може бути стисло подане таким твердженням: *будь-яке право людини – це право на задоволення її певних потреб.*

У цьому дістає прояв *гуманістичність* потребової інтерпретації буттєвих прав (і свобод) людини, й у цьому вбачається чи не найістотніша її перевага.

Видається очевидним, що роль різноманітних потреб людини – а отже, й самого процесу їх задоволення – в існуванні та розвитку людини у соціумі є неоднозначною. Зважаючи на таку роль, серед усіх людських потреб виділяють насамперед такі, без задоволення яких життєдіяльність людини взагалі стає неможливою. До останніх зазвичай включають передусім потреби в їжі, в одязі, а також у житлі. (До речі, таке положення закріплене у ст. 48 Конституції України.) Там зазначено, що *‘кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло’*⁵. З огляду на це названі три види людських потреб буде цілком ґрунтовно вважати базовими, тобто фундаментальними, основоположними, засадничими – одне слово, справді *буттєвими*.

Отож, спираючись на викладені міркування, видається слухним зробити висновок про те, що – з позицій потребового підходу – буттєвими правами і свободами людини слід вважати такі, які фіксують її можливості задоволення саме життєво-необхідних потреб.

На завершення ж стисло обґрунтування потребової дефініції термінопоняття “права людини” дозволю собі прокоментувати позицію стосовно розглядуваного тут питання, висловлену вітчизняним фахівцем з теорії людських прав, С. Головатим. У “Передмові” до своєї багатопланової, цікавої праці він зазначив таке: *‘Як відомо, поняття “права людини” не є уніфікованим як у міжнародному законодавстві, так і в національному. А тому я вважаю необґрунтованим наведення власної дефініції’*⁶. Проте оскільки, як відомо, саме загальне поняття про досліджуване явище покликане відобразити, фіксувати, власне, *сутнісні*

⁵ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 10.01.2021).

⁶ Сергій Головатий, *Про людські права: лекції* (Дух і Літера 2016) 4–5.

властивості останнього я образно називав відмову від дефініції загального поняття “втечею від сутності”.

Зміст і обсяг буттєвих прав людини

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються насамперед змістом прав людини, а кількісні – обсягом таких прав. Зазначені поняття чи не вперше знайшли відображення у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) (ст. 47)⁷.

Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини містяться, наприклад, у ст. 22 Конституції України. Зокрема, ч. 3 цієї статті встановлює, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод. Це положення є дуже важливим, оскільки стосується проблеми обмежування прав людини: адже звуження змісту та зменшення обсягу прав людини якраз і стають основними наслідками такого обмежування. Отож для правильного застосування наведеного конституційного правила (а воно, до речі, нерідко використовується Конституційним Судом України) необхідно правильно розуміти зазначені у ньому поняття.

Характеризуючи *зміст* прав людини, слід виходити з філософської категорії *змісту*. Згідно з останньою зміст – це певним чином впорядкована сукупність елементів і процесів явища, які його утворюють. Зі зміною організації елементів суттєво змінюються зміст об'єкта, його властивості. Які ж елементи можна виділити у такому явищі, як буттєві права людини?

З наведеного вище розуміння таких прав стає очевидним, що центральним, стрижневим їхнім елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення певних потреб та інтересів. Як відомо із загальної теорії діяльності, будь-яка людська діяльність характеризується певними складовими елементами, властивостями. До них насамперед належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби діяльності, результати діяльності. Найбільш важливими серед них є умови і засоби діяльності, оскільки саме ними визначається реальність використання можливостей суб'єкта, їхня здійсненність.

Отож можна визначити, що зміст прав і свобод людини – *це їхня якісна характеристика, яка відображається тими умовами і засобами діяльності, що утворюють можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку.*

⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

Так, зміст права на вищу освіту характеризується умовами вступу до навчальних закладів, умовами навчання у них, а також засобами (інструментами), які можливо використовувати у навчальному процесі.

Кількісні ж показники прав людини відображаються поняттям обсягу прав людини. Кількість – це така визначеність явища, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність, ступінь вияву тієї чи іншої його властивості. Обсяг явища визначається за посередництва певних одиниць виміру (наприклад, кількість можливих варіантів певної поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг). Отже, обсяг прав і свобод людини – це їхня кількісна характеристика, яка відображається показниками меж відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру. Одиниці виміру “кількості” (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких буттєвих прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється насамперед самим змістом можливостей, що відображені відповідними правами і свободами, а також особливостями носіїв (суб’єктів) прав та специфікою об’єктів цих прав і свобод (тобто тих або інших благ). Наприклад, обсяг згаданого щойно права людини отримувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих навчальних закладів, у яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за якими в них готують відповідних фахівців.

*Міжнародні стандарти як гарантії буттєвих прав людини:
поняття, класифікації*

Буттєві людські права, їхня реалізація, використання – як впливає з їхньої сутності та призначення – покликані забезпечувати, тобто гарантувати, мінімально необхідні (за певних історичних обставин) умови існування людини у кожному суспільстві. Такі умови мають бути надані кожному члену відповідного суспільства, а зрештою – і кожній людині, де б вона не перебувала. Отож однаковість, рівність таких буттєвих умов – принаймні в їхньому мінімальному життєвозабезпечувальному вимірі – є одним із найпереконливіших проявів засад людяності, гуманності, справедливості у функціонуванні будь-якого сучасного суспільства.

Одним із основних засобів забезпечення такого соціального стану слугує певна уніфікація, стандартизація цих прав і свобод людини, тобто встановлення загальнолюдських (всесвітніх) взірців, еталонів – так званих стандартів, яким мають відповідати права і свободи людини, де б і коли б вона не перебувала, існувала, а також забезпечення різноманітними соціальними інструментами (так званими гарантіями) їхньої реалістичності, здійсненності. Для відповідних організацій (держав, міждержавних об’єднань, міжнародних органів тощо) такі стандарти зазви-

чай стають або формально (юридично) обов'язковими, або ж, принаймні, бажаними, рекомендаційними.

Гарантії буттєвих прав людини – це соціальні засоби, за допомогою яких забезпечуються: *а) сприяння їхній реалізації (використанню), б) охорона та в) у разі їхнього порушення – захист таких прав і свобод.*

З-поміж таких гарантій вкрай важливого значення набули засоби міжнародного рівня. До них належать:

а) міжнародно-правові акти, які вміщують принципи і правила діяльності, формулюють права й обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також такі міжнародні документи, які хоч і не формулюють обов'язкових правил діяльності, але, принаймні, закріплюють, проголошують, називають права і свободи людини (наприклад, декларації, заяви, меморандуми та ін.);

б) діяльність міжнародних органів зі спостереження і контролю за дотриманням буттєвих прав і свобод людини (комісії, комітети, ради, комісари та ін.) та захисту цих прав (міжнародні суди, трибунали).

Перший різновид гарантій можна назвати *документальними*, а другий – *діяльнісними*.

Саме у документальних гарантіях зазвичай і закріплюються міжнародні стандарти буттєвих людських прав і свобод.

Розглядуваним стандартам притаманні такі основні властивості:

Перша полягає у тому, що ці стандарти фіксують мінімальні показники: *а) певного змісту чи б) певного обсягу, чи в) водночас і змісту, й обсягу буттєвих прав людини.*

Другою особливістю є те, що до досягнення таких показників зобов'язуються або заохочуються різні держави.

Третя полягає у тому, що стандартизування може стосуватись також юридичних засобів забезпечення буттєвих прав людини (судових, поза-судових та ін.).

Четверта вбачається у можливих засобах міжнародного впливу на держави, які порушують згадані стандарти: стосовно юридично-обов'язкових стандартів такими засобами можуть бути різні форми примусового впливу на державу-порушницю, а стосовно рекомендаційних стандартів – різні форми суто політичного впливу.

І нарешті, *п'ята* особливість зазначених стандартів полягає в їхній змістовній *універсальності*, яка водночас органічно має сполучатись із певною залежністю їхньої реалізації від конкретно-історичних умов і обставин у різних людських цивілізаціях, регіонах, а іноді навіть і в країнах. Вказана властивість прямо констатується у деяких важливих міжнародних документах (наприклад, Комітет з прав людини Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), відзначав, що право на сімейне життя може відрізнитись залежно від соціоекономічних і культурних умов;

а Європейський суд з прав людини ухвалив доктрину “меж свободи розсуду” держави (“margin of appreciation”), яка передбачає, зокрема, тлумачення ЄКПЛ і основоположних свобод. Отже, беручи до уваги всі названі вище властивості розглядуваних стандартів, можна запропонувати таку дефініцію їх загального поняття: міжнародні стандарти буттєвих прав і свобод людини – це закріплені у міжнародних актах чи документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об’єднань держав) принципи та норми, які фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг таких прав, зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства, а також встановлюють обов’язки держав щодо їхнього забезпечення, охорони і захисту та передбачають за їхнє порушення негативні наслідки юридичного або політичного характеру.

Класифікацію таких стандартів можна здійснювати за різними критеріями. Зокрема:

– за їхнім буттєвим (онтичним) статусом – номінальні (інакше кажучи, термінологічні або текстуальні), до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах, та фактичні (змістовні), які фіксують у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод;

– за деонтичним статусом – обов’язкові, втілення яких є формально необхідним для відповідних держав і може забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, та рекомендаційні, які хоч і не мають формальної обов’язковості, проте теж забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними);

– за простором (територією) дії – світові (загальноцивілізаційні, глобальні) та регіональні (зокрема, континентальні, яскравим прикладом яких є ЄКПЛ);

– за колом адресатів – загальні (стосуються усіх людей) та спеціалізовані (адресовані членам лише певних соціальних спільнот, угруповань, наприклад: дітям, жінкам, біженцям);

– за суб’єктом їхнього встановлення – стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу тощо.

Загалом же слід ще раз зауважити, що різноманітні класифікації стандартів прав і свобод людини покликані відображати ту чи іншу їхню специфіку; а їй належить неодмінно враховувати при конструюванні та використанні юридичних інструментів забезпечення (тобто сприяння реалізації, охорони та захисту) буттєвих прав і свобод людини.

Зasadничим, базовим, фундаментальним світовим документом, за яким надбудовується вся система міжнародно-правових стандартів буттєвих прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. (Як встановлено на-

шими дослідженнями, при її підготовці було безпосередньо використано наукову працю професора Кембриджського університету Г. Лаутерпахта, який навчався у 1915–1919 рр. на юридичному факультеті Львівського університету.) Повага до гідності людини та заборона нелюдського поводження – вихідні універсальні праволюдські стандарти. У статті 1 згаданої Декларації закріплено вихідний, найважливіший стандарт: ‘Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах’⁸. (До речі, у формулюванні остаточної редакції наведеного положення брав участь представник Української Радянської Соціалістичної Республіки в ООН професор В. Корецький; згодом його ім’я було присвоєно Інституту держави і права Академії наук України, засновником якого він був.)

Гідність є найфундаментальнішою соціальною властивістю кожної людини, слугує точкою відліку, джерелом усіх буттєвих людських прав і свобод. Що ж становить це явище, у чому полягає його сутність?

У вітчизняній літературі одна з можливих відповідей на ці запитання вже пропонувалась нами у публікації 2002 р. Там зазначалося, що антропна гідність людини є *самоцінністю людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб’єкта, котрий уособлює найвищий рівень розвитку буття на Землі*. Згодом інтерпретація названого термінопоняття аналізувалась і розвивалась в українській юридичній літературі (О. Гришук, В. Кампо, О. Водянніков та ін.).

Так чи інакше, повага до людської гідності, заборона зазіхання на неї, її приниження, зневажання набули значення світового стандарту, закріпленого спершу в Загальній декларації прав людини, а опісля – у низці інших міжнародно-правових актів (зокрема, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права⁹, Хартії основних прав Європейського Союзу¹⁰ тощо).

Заборона нелюдського поводження як універсальний стандарт. Другим універсальним праволюдним міжнародним стандартом (у певному сенсі похідним від стандарту, так би мовити, рівноцінності, рівнозначності гідності кожної людини) є заборона нелюдського поводження, адресована будь-яким суб’єктам публічної влади, насамперед державі, її органам, посадовим особам. Цю заборону було закріплено також у Загальній декларації прав людини (ст. 5) та у низці ухвалених після неї інших актів ООН (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.); Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або

⁸ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

¹⁰ Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання¹¹ (1975 р.); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження¹² (1984 р.)).

Яке ж поведження слід вважати “нелюдським” (“нелюдяним”)?

Є очевидним, що для практичного застосування термінопоняття “нелюдське поведження” (зокрема, контрольними і судовими міжнародними інституціями) цей вираз явно оціночного характеру має бути конкретизований чи у нормативному, чи у правозастосовному, або правотлумачному акті, а щонайменше – у доктринальному.

Одним із можливих варіантів вирішення останнього завдання є конструювання загального визначення (дефініції) зазначеного термінологічного виразу. Тож далі представимо одну із наших спроб у цьому напрямі.

Беззаперечно, що перш ніж виявити, яке поведження може кваліфікуватися як нелюдське, потрібно передовсім з’ясувати, яке поведження є власне людським (людяним, людиновимірним). Задля пошуку відповіді на це питання може бути використаний евристичний потенціал так званого потребового дослідницького підходу, виходячи з якого нами вже пропонувались відповідні критерії правості тих чи інших соціальних явищ. Спираючись на нього, висловимо такі міркування.

Оскільки існування і розвиток будь-якої людини є нічим іншим, як безперервним природним процесом задоволення її численних різноманітних потреб у суспільстві (біологічних, матеріальних, соціальних, духовних тощо), то з-поміж них слід вирізняти потреби насамперед життєзабезпечувальні, екзистенційні, тобто такі, без задоволення яких самé існування людини у суспільстві є взагалі неможливим або принаймні неналежним, неповноцінним. Вже давно встановлено, що до останніх належать щонайменше потреби в їжі, одязі і житлі. Та видається, що оскільки йдеться про існування людини саме у суспільстві, то до першочергових, вітальних її потреб також належить передовсім потреба у повазі до її гідності. Тому задоволення усіх щойно названих потреб і слід вважати обов’язковою, об’єктивно закономірною передумовою належного, повноцінного існування і розвитку людини у соціумі. Це і дає підставу вважати діяльність, спрямовану на створення умов для задоволення означених потреб, людяною (людиновимірною), тобто *поводженням людським*.

Отже, можна висувати, що людяність (людськість) – *це таке ставлення до людини з боку інших суб’єктів суспільства, яке дістає вияв у їхній*

¹¹ Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 9 грудня 1975 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

¹² Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text> (дата звернення: 10.01.2021).

поведінці, спрямованій на задоволення її життєво необхідних потреб у повазі до її гідності та у забезпеченні її достатніми їжею, одягом та житлом. А тому навпаки: діяльність протилежного антропоного спрямування, тобто таку, що спрямована на перешкоджання задоволенню будь-якої з усіх означених потреб, є підстави вважати нелюдською (нелюдською).

Отже, людяність (людськість) чи нелюдність (нелюдськість) – це, відповідно, певні властивості тієї чи іншої поведінки якихось суб'єктів стосовно певної людини (чи людського угруповання), які характеризуються об'єктивним впливом цієї діяльності на процес задоволення екзистенційних, життєво найважливіших людських потреб.

Виходячи з наведеного, можна запропонувати – задля можливого наступного обговорення – такі дві антропосоціальні дефініції:

Нелюдське поводження – це така діяльність будь-яких владних суб'єктів соціуму, яка перешкоджає задоволенню життєво необхідних потреб людини (насамперед у повазі до її гідності, в їжі, одязі та житлі);

Залежно від рівня жорстокості нелюдського поводження з людиною міжнародна правозахисна практика вирізняє такі його види: приниження гідності, катування, злочини проти людяності.

Є підстави вважати, що найнижчий рівень нелюдського поводження властивий будь-якому порушенню будь-якого буттєвого права і свободи; і таке порушення вже само собою дає потерпілому підставу вимагати компенсації завданої йому моральної шкоди. Адже воно завжди посягатиме на людську гідність.

Злочинне нелюдське поводження – це така діяльність будь-яких соціальних суб'єктів, яка цілком виключає можливість задоволення життєво необхідних потреб людини (насамперед потреби у повазі до її гідності).

Здійснення буттєвих прав і свобод людини та його обмежування

Здійснення прав і свобод людини – це використання нею у своїй практичній діяльності тих можливостей, які необхідні для задоволення потреб існування та розвитку її або інших суб'єктів.

Тепер спробуємо детальніше розглянути положення Конституції України. Статтею 3 Основного Закону України встановлено, що 'утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави'¹³. Поряд із цим Конституція у низці статей передбачає можливість обмежування деяких прав і свобод людини за наявності певних обставин. Такі конституційні обмеження прав і свобод людини та громадянина виступають специфічним лакмусовим папірцем, індикатором, який дає змогу визначити ступінь свободи і захищеності людини. Оскільки, власне, комплекс обмежень, встановлених у Конституції, найточніше характеризує відносини між державою і людиною.

¹³ Конституція України (н 5).

Становище людини в суспільстві характеризується не так державним визнанням її “природних” прав і свобод, як, можливо, ще більшою мірою межами їхнього використання. А Конституція відіграє першочергову роль у встановленні меж прав і свобод людини, є визначальним практично значущим їхнім регламентатором.

У жодному суспільстві можливості поведінки людини, відображені її буттєвими правами та свободами, не є безмежними. Навіть стосовно такої можливості, як її право на життя, ЄКПЛ передбачає такі випадки, коли позбавлення людини її життя не вважатиметься порушенням цього права (ч. 2 ст. 2).

Після ухвалення ООН Загальної декларації прав людини (1948 р.) практично всі держави світу – раніше чи пізніше, так чи інакше – визнали існування буттєвих прав і свобод людини. Проте є дуже показовим, що розуміння цими державами меж здійснення таких прав і свобод у багатьох випадках залишається і до сьогодні неоднаковим, неуніфікованим. Тому можна стверджувати, що в усій праволюдній проблематиці питання визнаних кожною державою меж здійснення буттєвих людських прав і свобод залишається найбільш гострим, актуальним, практично значущим. І це цілком зрозуміло, оскільки вирішення зазначеного питання безпосередньо зумовлюється конкретно-історичними, соціально-культурними, етнічними, цивілізаційними специфічними особливостями тієї чи іншої держави.

Тож розглянемо деякі засадничі положення, які мають братися до уваги у правообмежуванні.

Межі здійснення прав і свобод людини – *це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг реалізації таких прав і свобод.*

Обмежування здійснення прав і свобод людини – *це діяльність компетентних державних або міжнародних, чи міждержавних органів зі встановлення меж (обмежень) щодо здійснення прав і свобод людини.*

Висновки. Отже, межі (обмеження) здійснення прав і свобод людини та обмежування здійснення прав і свобод людини – це явища (і, відповідно, поняття) нетотожні.

Розглядувані межі можна розподіляти на певні різновиди, групи за різними критеріями. А саме:

1. За буттєвою (онтичною) сутністю явища, яке обмежує здійснення людського права і свободи, – природні (біологічні, фізіологічні, екологічні) та соціальні (економічні, політичні, духовно-ідеологічні).

2. Залежно від зв'язку з волею носія права – абсолютно об'єктивні (законодавчі обмеження), суб'єктивно об'єктивні (фізичні потреби людини), суб'єктивні (особиста свідомість носія права).

3. Залежно від політико-юридичного статусу правообмежуючого суб'єкта – державні, міжнародно-всесвітні, регіональні, міждержавні, внутрішньодержавні і недержавні (тобто громадські).

4. За обсягом прав людини, стосовно яких встановлено обмеження їхнього здійснення – загальні (такі, що стосуються усіх прав), спеціальні (поширюються тільки на певну групу прав), виключні (ті, що поширюються тільки на одне право).

5. Залежно від ступеня соціальної обґрунтованості – цілком підставні, в основному підставні, недостатньо підставні, безпідставні.

6. Залежно від юридичної значущості, закріпленості у законодавстві або інших юридичних джерелах – легальні (законні), позалегалі (юридично нейтральні), антилегалі (протизаконні).

Можливі й інші класифікації розглядуваного явища¹⁴.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Holovaty S, *Pro liudski prava: Lektsii* (Dukh i Litera 2016) (in Ukrainian).
2. Krestovska N, Matvieieva L, *Teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk. Praktykum. Testy* (Iurinkom Inter, 2020) (in Ukrainian).
3. Rabinovych P, Pankevych I, *Zdiisnennia prav liudyny: problemy obmezhuвання (zahalno-teoretychni aspekty)* (Astron 2001) (in Ukrainian).
4. Skakun O, *Teoriia prava i derzhavy: pidruchnyk* (4-te vydannia, Pravova yednist 2014) (in Ukrainian).

Edited books

5. Koziubra M (red), *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk* (Vaite 2015) (in Ukrainian).
6. Petryshyn O ta inshi (red), *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk* (Pravo 2020) (in Ukrainian).

Petro Rabinovych

TOWARDS THE ORIGINATION OF A DOCTRINE OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS

ABSTRACT. The article summarizes some results of research activities in the field of the theory of human rights, achieved over the past 30 years by scholars of the Faculty of Law of Ivan Franko National University of Lviv and the Lviv Laboratory of Human Rights of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. These results can serve as the foundation of the modern national doctrine of fundamental human rights.

The article aimed to substantiate the heuristic nature of the demanding methodological approach to the general theoretical study of key aspects of human rights topic.

¹⁴ Петро Рабінович, Іван Панкевич, *Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загально-теоретичні аспекти)* (Астрон 2001) 44–8.

Петро Рабінович

The main results of the mentioned Lviv research include, first of all, the definition of the general concept of human rights, according to which they represent certain human capabilities that are required to meet the needs of its existence and development in specific historical conditions, are determined (by their content and scope) by the achieved level of development of the relevant society and are provided by the responsibilities of other actors.

As mentioned in the European Convention on Human Rights of 1950, such terms as their “content” and “scope” can be interpreted as respectively qualitative (substantive) and quantitative characteristics of such rights.

International human rights standards should be considered as enshrined in international acts or documents, textually unified and functionally universal (for certain international associations of states) principles and norms that fix the minimum necessary or desired content and / or scope of such rights, determined by the achieved level of development of society, that establish the responsibilities of states for their promotion, protection and defense and provide negative consequences of a legal or political nature for their violation.

The initial, absolute standards are, firstly, attention to human dignity and, secondly, the prohibition of inhuman treatment. In this regard, the author’s definition of the concept of human dignity, as well as the concept of human behavior is proposed.

KEYWORDS: the concept of human rights; demanding research approach; the content and scope of human rights; international human rights standards; the limits of human rights; the grounds for restrictions.